

САНІТАРНО-ГІГІЄНІЧНА ТА САНІТАРНО-ПРОФІЛАКТИЧНА СКЛАДОВА ПОБУТУ В РАДЯНСЬКИХ ПАРТИЗАНСЬКИХ ЗАГОНАХ ПЕРІОДУ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

В статті характеризуються санітарно-гігієнічні умови життя в радянських партизанських таборах періоду Великої Вітчизняної війни на основі архівних джерел та споминів сучасників. Зроблено акцент на роботі медичних працівників щодо поліпшення санітарної гігієни особового складу і боротьби з інфекційними захворюваннями, висвітлюється значення санітарно-профілактичної роботи в партизанських з'єднаннях.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, партизанські загони, санітарно-гігієнічні умови.

Історія Великої Вітчизняної війни досі залишається актуальною для наукових досліджень, цей період історії нашої держави має нерозкриті та невивчені питання. У вітчизняній історіографії розвивається новий напрямок досліджень – вивчення повсякденного життя пересічної людини. Дана проблематика дасть дослідникові змогу більш повноцінно реконструювати хід історичних подій, розглянути їх крізь призму людського буття.

Важливу роль в повсякденній діяльності партизанських загонів відігравали санітарно-гігієнічні умови життя. В умовах скупченості в партизанських таборах, постійної небезпеки масових заражень інфекційними хворобами при спілкуванні партизанів, особливо рейдових з'єднань, з навколишнім населенням великого значення набувала масова санітарно-гігієнічна та профілактична робота партизанських медико-санітарних служб. Лікарі в партизанських загонах були зобов'язані не лише проводити операції, здійснювати амбулаторний прийом хворих, забезпечувати евакуацію й транспортування поранених, а й організовувати та керувати санітарно-гігієнічним обслуговуванням у формуваннях та проводити санітарно-профілактичну роботу.

Питання санітарно-гігієнічної та профілактичної діяльності медико-санітарних служб в партизанських загонах і з'єднаннях періоду Великої Вітчизняної війни є мало вивченим. Наукові праці з історії партизанської боротьби у своїй більшості відображають бойову діяльність загонів і мало уваги приділяють висвітленню даного питання. Серед наукових праць, що розглядають окремі питання поставленої нами проблеми, можна назвати такі колективні монографії, як «Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине: 1941 – 1944 гг.» [15], «Партизанское движение: По опыту Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг.: Военно-исторический очерк» [16] та наукові праці В. І. Кучера [13], Н. В. Старожилова [17].

Наявні джерела носять переважно мемуарний характер і не відображають всіх аспектів санітарно-гігієнічної та профілактичної діяльності медико-санітарних служб в партизанських загонах. Роботи Н. К. Маєвської [14],

М. О. Дудко [11] та Т. К. Гнедаша [9] є найбільш інформативними із зазначеної проблематики. Це зумовлене тим, що вони очолювали медико-санітарні відділи партизанських загонів, проте основна увага в даних роботах зосереджена на лікувальній діяльності медиків, а питанню санітарно-гігієнічних та профілактичних заходів приділялося недостатньо уваги. В споминах та щоденниках командирів загонів і з'єднань більшість уваги приділено бойовій історії партизанських формувань, а питання, що стосуються санітарії носять відривчастий характер. Отже, літературні джерела за своєю суттю є спогадами учасників тих подій і містять недостатню кількість аналітичного матеріалу. Для написання даної статті були використані неопубліковані архівні джерела, які представлені звітами медико-санітарних служб партизанських з'єднань. Таким чином, питання санітарно-гігієнічної та профілактичної складової побуту в партизанських з'єднаннях періоду Великої Вітчизняної війни не було предметом спеціального дослідження в науковій історіографії і потребує належного висвітлення.

Мета даної статті – охарактеризувати санітарно-гігієнічну та профілактичну складову побуту в партизанських з'єднаннях періоду Великої Вітчизняної війни на основі аналізу джерел. Виходячи з мети роботи перед нами постали такі завдання, як охарактеризувати санітарні умови життя в партизанських таборах, виділити складові профілактичної діяльності медичних кадрів в партизанських з'єднаннях, що забезпечували відносно низький рівень захворюваності в загонах, висвітлити значення масових агітаційних заходів для підтримки належних санітарних умов життя в таборі.

На відміну від регулярних військ Червоної Армії, де були створені спеціальні посади фронтових та армійських санітарних інспекторів – гігієністів, до ведення яких належали всі питання харчування та водопостачання, розміщення солдатів в польових умовах, санітарне очищення території, що була зайнята військами, особова гігієна бійців, в партизанських загонах всі ці обов'язки покладали на медичний персонал, командирів та комісарів загонів.

В умовах партизанського життя, скупченості великої кількості людей на невеликій території табору немаловажного значення набуло питання особистої гігієни бійців. Улітку партизани милися в річці, обмивалися водою з казанів, навесні й восени – в палатках, а взимку – в землянках або в лазні. Воду для миття гріли на багатті. Майже всі великі партизанські з'єднання на тривалих стоянках разом із землянками будували лазні. Так, в з'єднанні І. Ф. Федорова були побудовані три землянки-лазні. «Щотижня увесь особовий склад пропускався через баню, хворі, які температурили, на три доби направлялись у стаціонар санчастини або ізолятор. Всі ці заходи відіграли велику роль у попередженні поширення захворювань», — зазначається у звіті про бойову діяльність з'єднання під командуванням О. Ф. Федорова [13, 129]. У з'єднанні партизанських загонів під командуванням Ніколайчика була побудована лазня з дезінсектором за зразком інженера Рузанова, в якій крім миття гарячою водою проводилась санобробка всього особового складу загонів, стрижка волосистих частин тіла й дезінфекція одягу [3, 126]. Восени 1943 р. в загоні М. І. Шукаєва лазня працювала цілодобово [10, 355], була вона також в з'єднанні

С. А. Ковпака. На Житомирщині для санітарного обслуговування партизанів у лісі було збудовано лазню, де, крім своїх партизанів, милися й партизани інших з'єднань, що проходили тут маршем [14, 97]. Нерідко при розташуванні табору поблизу населених місць партизани використовували сільські лазні. У такий спосіб милися в листопаді 1943 р. партизани загону ім. Фрунзе [6, 52].

Похід до лазні партизани здійснювали приблизно раз на тиждень. Так, згідно плану роботи санчастини Ровенського партизанського з'єднання № 2 «За Родину» на грудень 1943 р. бійці обов'язково повинні були відвідати лазню 1 раз на 10 днів [5, 27]. Про те, якого значення надавало командування партизанського з'єднання С. А. Ковпака дотриманню правил особистої гігієни свідчить витяг із наказу по Крелевецькому партизанському загону від 18 жовтня 1942 р.: «... за виявлену ініціативу в організації лазні для загону й активну особисту участь у будівництві лазні ст. сержантові В. Г. Подоляко і сержантові І. Д. Труханову оголосити подяку» [14, 93].

Важливого значення для підтримки належного санітарно-гігієнічного стану серед партизанів набувала наявність мила та зубного порошку. УШПР робив заявки на постачання в партизанські загони цих предметів з тилу, так, в жовтні – листопаді 1942 р. було замовлено 5 тонн господарського, 5 000 кусків туалетного мила та 10 000 порцій зубного порошку [2, 83]. Поставки з тилу повністю не задовольняли потреби партизанів у зазначених продуктах, тому партизани мали знаходити їм альтернативні замітники. У своєму листі лікар Ангствурм зауважував, що «мило було великою розкішшю» для партизанів [11, 38]. У деяких загонах мило варили з внутрішнього жиру забитих коней, додаючи до нього соснову живицю. Таке мило було досить милким і добре відмивало бруд [14, 98]. У партизанському з'єднанні під командуванням О. Ф. Федорова лікар Т. К. Гнедаш для лікування масового авітамінозу наказав кожному партизанові вранці масажувати ясна щіткою. З цією метою спеціально були зроблені зубні щітки з черешками з сирого дерева, а для вироблення щетини використали підрізані хвости коней. Для виготовлення «справжнього зубного порошку із приємним запахом» медики використали товчену, просіяну крейду і додали до неї м'яту [9, 131 – 132].

На всіх тривалих стоянках партизани в обов'язковому порядку повинні були змінити й випрати білизну. Так, наприклад, санчастина Ровенського партизанського з'єднання № 2 «За Родину» встановила план роботи на грудень 1943 р., згідно з яким бійці обов'язково повинні були змінити білизну 1 раз на 10 днів [5, 27]. Часто прали і прасували білизну для партизанів жінки з місцевого населення або жінки, що були в загонах. У партизанському з'єднанні Салая прання білизни здійснювалося силами санітарних дружинниць [7, 14].

У рамках можливого командування загонів намагалося досягти того, щоб бійці були акуратні, підстрижені, вибриті. Лектор ЦК КП(б)У К. К. Дубина, що перебував у з'єднанні під командуванням О. М. Сабурова в 1943 р., писав: «Наші художники в більшості випадків малюють партизана обов'язково з бородою. Я бачив тисячі людей, але з них усього трьох з бородами. Люди, як правило, чисті, поголені» [15, 123]. П. П. Вершигора згадував, що командир

Медведев голився кожен ранок протягом двох років, у нього, незважаючи на життя в лісі, постійно були білі комірці [8].

Лікар партизанського з'єднання під командуванням М. І. Наумова М. М. Тарасов писав, що партизани завжди були чисто побриті, в кожного бійця були «по 1-2 німецьких безпечних бритви, з великим набором лез до них» [4, 27]. «Миля в загонах завжди не вистачало, але для гоління в кожного був обмилок, який вважався великою цінністю, на нього можна було навіть трофейний годинник промінати», - писав С. А. Ковпак [12, 61]. У загоні О. Ф. Федорова була перукарня, в якій спеціалісти підстригали і голили партизанів.

З метою запобігання розповсюдження масових інфекційних хвороб одяг бійців, постільну білизну, рушники дезінфікували. Деякі загони з цією метою використовували розчин лугу, а потім білизну прали й прасували. Випрану білизну для профілактики замочували в 2 – 3 % емульсії мила К. Шинелі, фуфайки, ковдри дезінфікували у звичайних селянських печах під час стоянок у селах або в спеціально обладнаних камерах-землянках у лісі [14, 93]. Такі сухоповітряні тимчасові дезінфекційні камери-землянки будували в невеликому котловані завглибшки 2 м. Ширина і довжина котловану залежали від розмірів колод, з яких будували камеру-землянку. Найчастіше ширина її становила 2,5 м, а довжина – до 5 м. Зверху колод насипали землю і клали для маскування гілки.

Піч у такій камері робили з цегли або каменю, а топили ззовні, виводячи трубу до порога. Іноді для цього використовували бочки з-під пального, виводячи трубу крізь настил. Для поліпшення дезінфекційних властивостей камери на піч ставили посуд з формаліном (на 1 м³ камери – 100 г формаліну в 200 г води). Одяг для дезінфекції розвішували розгорнутим на дротяних гаках, розміщених у колодах настилу, або на саморобних плічках. Після завантаження камери одягом двері зачиняли, а щілини замуровували глиною. Одяг у камері-землянці витримували при 90 – 110° С протягом години [14, 94].

Для дезінфекції одягу і білизни партизани також придумали спеціальну камеру: у залізній бочці з вирізаним дном, дерев'яною пробкою закривалася бічна дірка, усередині бочки встановлювалася хрестовина 30 – 40 см. Під бочкою, в яку наливали воду, у виритій канавці розводили багаття. Над парою на хрестовину вішали одягу, бочку закривали. Дезобробка в такій «камері» тривала 30 – 40 хвилин і давала гарний ефект [15, 149 – 150]. Партизани з'єднання О. М. Сабурова завжди возили таку дезкамеру з собою, незважаючи на її громіздкість [3, 133]. Роботу такої дезкамери ускладнювала відсутність у ній термометра, через що іноді перетримували одяг і він згорав. Така проблема постала перед Ямським партизанським загonom Донецької області [1, 63].

Заради зниження ризику захворювань і розповсюдження масових хвороб після повернення партизанів з розвідки чи бойових завдань кожен з них проходив санітарну обробку: мився в лазні, його речі дезінфікували. Новоприбулі до з'єднання бійці проходили двотижневий карантин.

Санітарна служба партизанських загонів намагалася домогтися мінімальної вошивості серед партизан. Силами медичного персоналу в загонах

щоденно проводився огляд всього особового складу. Для запобігання вошивості одяг партизанів прожарювали над багаттям, виварювали в металевих бочках, прогрівали в печах у населених пунктах і прасували. У партизанському з'єднанні Салая щотижня проводився огляд бійців на вошивість, з метою запобігання появи вошей голови бійців стригли наголо, речі пересипали спеціальним порошком [7, 14]. Слід зазначити, що постелі, навіть підстилок, партизани, як правило, не мали. Це заборонялося, щоб уникнути вошивості. Під час відпочинку в похідних умовах замість постелі бійці підстиляли гілки й сіно.

Безперервне постачання бойових одиниць достатньою кількістю води, що була придатною для пиття та приготування їжі – одне з найважливіших завдань гігієнічного забезпечення загонів під час війни, тому організації постачання водою в партизанських таборах приділялося багато уваги. Обираючи місце для партизанського табору, завжди враховували дані санітарно-епідеміологічної розвідки, яка перевіряла водяні джерела. Командири і медичні працівники з'єднань, вибираючи джерело водопостачання, перевіряли якість води, щоб уникнути поширення інфекційних захворювань, обов'язково робили аналіз води на такі властивості, як колір, смак, запах, що могли обмежити її використання і погіршити санітарні умови життя населення. Тому на якість води в з'єднаннях звертали особливу увагу. Партизани користувалися річковою, джерельною, криничною, а часто і болотною водою. Звичайно, медико-санітарна служба партизанських з'єднань не мала засобів для хіміко-бактеріологічного дослідження води. Лікар чи медична сестра обмежувалися зовнішнім оглядом водоймища і навколишньої території, звертаючи при цьому увагу на стан джерела, ставлення до нього населення, розвідували стік води.

Біля джерел водопостачання на території партизанських таборів встановлювали санітарні пости, упорядковували користування природними водоймами. Так, ріка або струмок розбивалися на ділянки, кожна з яких повинна була задовольняти певні потреби. Вище за течією приділялася ділянка для кухні; далі – для вмивання, потім для поїння коней, для прання білизни [15, 119]. Біля колодязів, звідки бралася вода для пиття й приготування їжі, заборонялося вмиватися й прати білизну. Для знешкодження питної води у місцях партизанських стоянок використовували хлорне вапно. Його розчин у воді застосовували також для миття посуду, рук, прання білизни.

На тривалих зупинках у лісі вибирали місця для кухні (харчоблок), забою худоби і зберігання продуктів. За якістю продуктів харчування слідувала санітарно-епідеміологічна розвідка загонів. Вона займалась дослідженням продуктів харчування, які ворог не встиг знищити чи залишив навмисно, попередньо отруївши їх. Одночасно медиками партизанських загонів був встановлений суворий санітарний контроль за продуктами харчування всередині загону. Харчовий блок завжди влаштовувався осторонь від загального табору й огорожувався. Доступ сторонніх на кухню був заборонений. Усі працівники кухні проходили санітарний огляд двічі на місяць. За умов найменшої підозри на захворювання їх ізолювали.

Згідно плану роботи санчастини Ровенського партизанського з'єднання № 2 «За Родину» на грудень 1943 р. огляд харчових продуктів

проводився щодня [5, 27]. У партизанському з'єднанні ім. В. М. Молотова щоденно перевірялася чистота приготування й доброякісність їжі, без лікарської перевірки готова їжа не роздавалася бійцям [7, 14]. У початковий період існування партизанських загонів, коли їжа готувалася на загальній кухні, санітарний нагляд за кухнею здійснював безпосередньо начальник санітарної служби або його заступник – лікар. Із переходом на готування їжі поротно за кухнями наглядали санінструктори і фельдшери під керуванням начальника санітарної служби [11, с. 73]. Медики і ветеринарний фельдшер обов'язково стежили за майданчиками для забивання худоби. Так, в Першому молдавському партизанському з'єднанні під командуванням В. А. Андрєєва під час забою скота завжди був присутнім лікар або фельдшер, що перевіряв якість м'яса [6, 51].

У кожному таборі за вказівкою лікаря обов'язково відводили окремі місця для убиральні — рівчаки, які днювальні періодично засипали гарячим попелом із багаття, ями для відходів. Командування загонів ретельно слідкувало за санітарним станом території табору та землянок. Нерідко в загонах проводилися соцзмагання на кращу землянку.

Неабияке значення для налагодження певних норм санітарної гігієни мало дотримання партизанами розпорядку дня, що розроблявся штабами загонів і з'єднань. Як правило, такі розпорядки дня включали в себе огляд медперсоналом, час для особистої гігієни [13, 130].

Крім усього вищенаведеного медичні працівники за наперед складеними планами систематично проводили санітарно-профілактичну роботу. Партизанам пояснювали, яке значення мають особиста гігієна і санітарія, профілактичні заходи в боротьбі з інфекційними й венеричними хворобами, поведінка бійців у поході та ін. Медики загонів інструктували бійців про дотримання водного режиму в походах і під час відпочинку, про догляд за ногами. Особливо популярними у з'єднанні під командуванням С. А. Ковпака були «Запитання і відповіді», а також бесіди на теми: «Як правильно харчуватися», «Що таке вітаміни», «Чи корисно багато пити в поході» і т. ін. [14, 102]. У з'єднанні під командуванням Д. М. Медведєва, як згадує лікар І. Ф. Федотчев, кожний випадок захворювання використовувався для наочної агітації за дотримання санітарної культури, був темою для розмов і заголовків до стінгазети: «Чистота — наша зброя!», «Оголосимо війну епідеміям!», «Неохайність у наших лавах — зрада!» Всі заголовки дописів супроводжувалися карикатурами [14, 97].

Регулярно в партизанських загонах силами медико-санітарних відділів читалися санітарні лекції й доповіді. Так, в з'єднанні партизанських загонів Ровенської області під командуванням І. Ф. Федорова за період з 1 листопада 1943 р. по 1 травня 1944 р. було прочитано 353 санітарно-освітніх лекції для бійців [5, 14], лікарем партизанського з'єднання С. А. Ковпака Н. К. Маєвською за 1944 р. бійцям прочитано 125 лекцій, в тому числі 25 – на тему венеричних захворювань [3, 98].

Партизанські лікарі, фельдшери, медсестри, санітари приймали енергійні протиепідемічні заходи щодо огороження партизанських формувань від

інфекційних хвороб. Всіх хворих тифом голили й спалювали їх волосся [16, 369]. Одяг і білизну, якою вони користувалися, піддавали санітарній обробці. Аналогічні міри проводилися й у партизанських загонах, розташованих поблизу заражених сіл. Завдяки широким санітарно-профілактичним заходам партизанським медикам вдавалося вчасно попереджати спалахи інфекційних захворювань. Переконливим свідченням цього є профілактичні міри, прийняті в з'єднанні під командуванням О. Ф. Федорова, що перебувало на Волині, де 60 – 80 % населення хворіло тифом, однак завдяки діяльності партизанських медиків серед партизанів ніхто не захворів [15, 150].

Таким чином, догляд за санітарно-гігієнічними умовами відіграв велику роль в повсякденному житті партизанських загонів в роки Великої Вітчизняної війни. Медичні працівники та командири здійснювали постійний контроль за дотриманням правил особистої гігієни в партизанських таборах: на кожній тривалій стоянці партизани милися в лазнях, обов'язково прали та змінювали білизну, проводили дезінфекцію одягу. Медики партизанських загонів пильно стежили за облаштуванням харчоблоків та джерел постачання водою на території партизанських таборів. Увага до санітарних норм партизанського життя та своєчасне проведення профілактичних заходів сприяли посиленню боєздатності партизанських формувань, бо охороняли бійців від розповсюдження масових інфекційних хвороб та паразитів. Як невід'ємна частина партизанського побуту, санітарно-гігієнічна робота сприяла формуванню здорового клімату в партизанських колективах.

Література

1. Державний архів Донецької області, ф. 5000, оп. 1, спр. 6,
2. Центральний Державний Архів Громадських Об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 62, оп. 1, спр. 941, 157 арк.
3. ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 1785, 172 арк.
4. ЦДАГО України, ф. 66, оп. 1, спр. 8, 49 арк.
5. ЦДАГО України, ф. 68, оп. 1, спр. 3, 55 арк.
6. ЦДАГО України, ф. 89, оп. 1, спр. 8, 113 арк.
7. ЦДАГО України, ф. 95, оп. 1, спр. 6, 31 арк.
8. Вершигора П. П. Люди с чистой совестью [Електронний ресурс] / П. П. Вершигора. – М.: Современник, 1986. – Режим доступу: http://bookz.ru/dl2.php?id=20518&t=z&g=10&f=kovpak&a_id=2327.
9. Гнедаш Т. К. Воля к жизни / Т. К. Гнедаш. – М.: Политиздат, 1988. – 160 с.
10. Дневник М. И. Шукаева // Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941–1944 / [О. В. Бажан, С. И. Власенко, А. В. Кентий, Л. В. Легасова, В. С. Лозицкий (рук.)]. – М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2010. – С. 331 – 399.
11. Дудко М. О. Радянська медицина на службі у партизанів України / М. О. Дудко. – К.: Здоров'я, 1966. – 84 с.
12. Ковпак С. А. От Путивля до Карпат / С. А. Ковпак. – М.: Воениздат НКО СССР, 1945. – 136 с.
13. Кучер В. І. Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1944) / В. І. Кучер; Акад. наук Укр. РСР; Ін-т історії. – К.: Наук. думка, 1974. – 142 с.

14. Маєвська Н. К. Медична служба в партизанських загонах / Н. К. Маєвська. – 2-вид., перероб. і доп. – К.: Здоров'я, 1985. – 168 с.
15. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине: 1941-1944: В 2 кн. / [Ю. В. Бабко, Д. Ф. Григорович, И. Я. Жученко и др.; редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (председатель) и др.]. – К.: Наук. Думка, 1985. – Кн. 2: Партизанская борьба. – 1985. – 431 с.
16. Партизанское движение: По опыту Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Военно-исторический очерк / [Азяский Н. Ф., Долгий М. С., Князьков А. С., Пережогин В. А., Чернов Ю. И.; под общ. ред. В. А. Золотарева; предисл. В. Говорова]. — М.: Кучково поле, 2001. – 464 с.
17. Старожилов Н. В. Партизанские соединения Украины в Великой Отечественной Войне / Н. В. Старожилов. – К.: Вища школа, 1983. – 239 с.

Данилова А. А. Санитарно-гигиеническая и санитарно-профилактическая составляющая быта в советских партизанских отрядах периода Великой Отечественной войны.

В статье характеризуются санитарно-гигиенические условия жизни в советских партизанских лагерях периода Великой Отечественной войны на основе архивных источников и воспоминаний современников. Сделан акцент на работе медицинских работников по улучшению санитарной гигиены личного состава и борьбы с инфекционными заболеваниями, освещается значение санитарно-профилактической работы в партизанских соединениях.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, партизанские отряды, санитарно-гигиенические условия.

Danilova A. A. Sanitary-hygienic and a sanitary-preventive component of a life in the Soviet partisan groups of the period of the Great Patriotic War.

The article is devoted to sanitary-and-hygienic conditions of a life in the Soviet partisan camps of the period of the Great Patriotic War on the basis of archival sources and memoirs of contemporaries are characterised. The work of medical workers on improvement of sanitary hygiene of staff and struggle against infectious diseases is accent; value of sanitary-preventive work in partisan formations is specially underlined.

Keywords: The Great Patriotic War, partisan groups, sanitary-and-hygienic conditions.

Рецензент: Михайлюк В.П., док. істор. наук, професор.

Стаття подана
14.03.1012